

posve jednako značenje. Prva rečenica znači da lice o kojem je riječ ima samo jednoga brata, koji se zove Milan i koji je završio školu. U ovom slučaju sintagma »njegov brat« i ime Milan stoje ravnopravno jedno pored drugoga. Druga pak rečenica znači da lice o kojem se govori ima više braće, a jedan od njih, i to Milan, a ne Marko ili Janko, završio je školu. Iako ni u prvom ni u drugom slučaju ne može nastati zabuna tko je taj Milan koji je završio školu, ipak upotreba zareza u ovoj rečenici precizno odražava našu misao. Ako pažljivo izgovorimo obje rečenice, osjetit ćemo da mjesto dva zareza u prvoj rečenici imamo dvije kratke stanke, dakle: »Njegov brat – Milan – završio je školu«, a u drugoj rečenici njih nema. Takvi su i ovi primjeri: Moj ujak, Janko, umro je mlad (jedini ujak): Moj ujak Janko umro je mlad (jedan od ujaka), Naša tetka, Marija, bila je učiteljica (jedina tetka): Naša tetka Marija bila je učiteljica (jedna od tetaka), Njezina starija sestra, Ljubica, udala se prošle godine (jedina starija sestra) : Njezina starija sestra Ljubica udala se prošle godine (jedna od starijih sestara).

Analogno navedenim primjerima zarez, odnosno zagradu trebalo bi upotrijebiti i u ovim rečenicama: »Moj otac, Zdravko, umro je mlad« ili »Moja majka, Marija, bila je domaćica«, jer su sintagme »moj otac« i »moja majka« naknadna objašnjenja imenâ uz koja stoje. No za razliku od primjerâ u kojima je upotrijebljen bilo koji drugi naziv srodstva osim naziva »otac«, »majka«, »svekar«, »svekrva«, »tast« i »punica« u navedenim primjerima ne bi se promijenilo značenje i kad bismo izostavili zarez, jer svatko ima samo jednog oca i jednu majku, odnosno može imati samo jednog svekra i svekrvu (žena) ili jednog tasta i punicu (muškarac). U nastojanju da ne bude suvišnih zareza izostavit ćemo zarez i napisati: »Moj otac Zdravko umro je mlad« ili »Moja majka Marija bila je domaćica«. Ako pak riječi »otac« i »majka« zamijenimo riječima »djed« i »baka«, zarez ne smijemo upotrijebiti jer u tom slučaju sintagme »moj djed«, odnosno »moja baka« o d r e đ u j u o kojem se djedu, odnosno baki govori (o djedu, odnosno baki po ocu ili o djedu, odnosno baki po materi), dakle: »Moj djed Stjepan bio je visoka rasta, a djed Petar niska.« To isto vrijedi i za ostale nazive srodstva koji nisu spomenuti (stric, strina, ujna, bratić, sestrična, zet, snaha, djever, zaova, šurjak, šurjakinja i dr.).

RJEŠAVANJE JEZIČNIH PITANJA U ODOSTRAŽNOM RJEČNIKU

Božidar Finka i Bulcsú László

Raznovrsne znanstvene i praktične potrebe odavna su nametale potrebu da se izradi rječnik našega jezika u kojem riječi neće biti poredane, kao obično, abecednim redom od početka, nego od kraja riječi. Zato je takav rječnik

koji je izradio Josip Matešić, a objavljen je pod njemačkim naslovom *Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*, dočekan s velikim zanimanjem i opravdanim zadovoljstvom.¹ Doista je taj rječnik ispunio jednu osjetnu prazninu među našim jezičnim priručnicima! U tome je njegovo najbitnije značenje i upravo je zbog toga njegova pojava važan događaj i dobitak i za našu jezičnu znanost i za naše praktične potrebe vezane uz jezično djelovanje. Iz Babićeva prikaza (usp. bilješku br. 1) mogu čitaoci dobiti prilično vjernu sliku kako je rječnik rađen, premda taj prikaz nema pretenzija da posluži i kao konačna ocjena o rječniku, pogotovu što u cijelosti rječnik još nije ni objavljen.

Ne upuštajući se u novo prikazivanje i ne donoseći ocjenu Matešićeva rječnika, ovdje će se potanje izložiti kakvim bi sve potrebama mogao poslužiti, kakve bi sve obavijesti mogao sadržavati i kakav bi, prema tome, oblik morao imati odostražni rječnik koji bi pružao maksimalne podatke o jezičnoj građi koju obuhvaća, a čitaoci će usporedbom lako zaključiti koliko je takvim zahtjevima udovoljio Matešićev rječnik.

OPĆA PRIMJENA

Odostražni je rječnik (rječnik a tergo, inverzni rječnik, odostražnik, unazadni rječnik)² najkorisniji onim jezicima koji obiluju velikom raznolikošću nastavaka. To su od indoevropskih jezika pored latinskoga i grčkoga upravo slavenski jezici, a među njima i naš jezik.

Potrebu su za odostražnikom prije svega osjetili oni stručnjaci koji praktički primjenjuju tekovine jezične znanosti u svojim najrazličitijim strukama, a ne samo lingvisti. Tako se npr. odostražnim rječnikom služe arheolozi i historičari kad treba da određuju pun oblik riječi kojima na spomenicima ili u ispravama nedostaje početak. Oni koji se bave pisanjem, a osobito prevodenjem ritmičkih i rimovanih pjesama, pa i drugih književnih djela mogu iz odostražnika birati najpodesnije srokovje ili ritmički vezane riječi. Jezični stručnjak koji je uključen u neposrednu jezičnu obuku može jednostavnim uvidom u taj priručnik dobiti popis i čestotu riječi bilo s kojim tipom nastavka koji mu je baš potreban pri izvođenju nastave. Koji nastavnik jezika nije osjetio nedostatak pregleda nad svim riječima istovrsne tvorbe kad je tražio zgodne i uvjerljive primjere da praktički potvrdi teoretske zahtjeve gramatike, a u samom je udžbeniku našao samo kratak opis sa malo primjera za objašnjenje bitnih sredstava tvorbe riječi u jeziku?!

¹ Usp. S. Babić: »Koristan, ali teško dostupan rječnik«, *Jezik*, XIV, str. 30-32.

² Ovaj se prilog nadovezuje na članak »Strojno prevodenje i naši neposredni zadaci«, objavljen u *Jeziku*, X, str. 117-121, a pisan je na temelju opširnijeg rukopisnog rada B. Finke i B. Lászla pod naslovom »Hrvatskoslovenski odostražni rječnik (Odostražnik)«. Tim se radom pri izradi svoga rječnika poslužio i J. Matešić, iako to nigdje ne spominje.

Suvišno je i isticati neprocjenljivu vrijednost odostražnika za jezičnoga teoretičara koji treba da svoje teoretske postavke potkrijepi i dokaže obiljem potvrda bez mukotrpnoga prisjećanja ili prikupljanja inače poznatih i običnih podataka o tvorbi riječi. Time se postiže stroga povezanost teorije s praksom – zahtjev suvremenoga života.

OSOBITA PRIMJENA

Praktičko ostvarenje teoretskih zamisli u jezikoznanstvu najkonkretnije je postavljeno na dnevni red u najmladoj i najrevolucionarnijoj grani primijenjene lingvistike: u strojnom prevodenju. Prevodilački stroj treba da raspolaze zalihom značajnih jedinica u onolikoj mjeri koliko je to potrebno da gramatički raspozna sastavne dijelove praktički upotrebljivanih riječi. Treba da drži »u pameti« najčestotnije forme: početke, »osnove« i završetke (dakle, ne samo završetke), pohranjene na malenu prostoru i u pristupačnu rasporedu. Takav je raspored riječi u odostražniku. Katkada je dovoljno raspoznavanje i samo jednoga slova na kraju riječi da se bez izuzetka izluči određena kategorija jezičnih jedinica između golemoga cjelokupnoga broja rječničkih podataka. Tako se pod posljednjim slovom *i*, ako je kratko, nalaze svi glagoli hrvatskosrpskog jezika u infinitivu i svi prilozi na *ski*, a ako je *i* dugo, svi odnosni pridjevi. Iduće slovo odostraga odjeljuje glagole od priloga, a same glagole na dvije skupine: na infinitive sa završetkom *-ti*, odnosno *-ći*, isto tako i pridjeve sa završetkom *-ni*, *-ki*, odnosno *-ći*. Po trećem se slovu odostraga razlikuju u glagola glavni razredi na završetak *-ati*, *-eti*, *-iti*, *-sti*, *-uti* itd. Svi se glagoli s istim završetkom nalaze u odostražniku jedan za drugim u neprekidnom stupcu, zajedno sa svim mogućim predmecima i umecima, te ih stroj ili čovjek može jednim prolazom obuhvatiti, usporediti, izbrojiti, odnosno prema potrebi iskoristiti. Što vrijedi za navedene oblike riječi, vrijedi s većim ili manjim odstupanjima i za druge jezične jedinice lako uočljive tvorbe, od kojih su građene složenije dionice jezičnoga niza. Raspoznavanje svih sastavnih dijelova niza omogućuje stroju da čak i bez zalaženja u značenjske probleme lako ustanovi međusobne odnose tih dijelova, tj. da izvrši u neku ruku analizu rečenice i da na temelju toga odabere u prijevodnom jeziku protuvrijednost jedinicama izvornoga jezika. Za neposredne potrebe prevodilačkoga stroja najpodesniji je odostražnik u kojem su složeni odvojeno oblični nastavci (padeži, oblici glagolske promjene), sufiksi i osnove s prefiksima s naznakom njihova gramatičkoga značenja. Oznake tih značenja ne daju se u odostražniku tako da se optereti suvišnim nepreglednim opisima, nego su to npute pomoću oznaka (brojaka, slova, zvjezdica i sl.) kojima se upozorava na gramatičko i drugo značenje, tvorbu, akcentatski tip itd. Opća je praktična

vrijednost takvih uputa u tome što se njima odostražnik znatno skraćuje i tako postaje pregledniji, a stroj ili čovjek može ekonomično vršiti potrebne radnje.

Desadašnji odostražnici nemaju ni općih ni posebnih prednosti o kojima je ovdje riječ, nego su samo »index a tergo«, pa je time njihova primjenljivost znatno ograničena. To znači da će se i za opće i za specijalističke svrhe morati izrađivati odostražni rječnici i onih jezika za koje su već izrađeni. Odostražnikom kakav se ovdje predlaže dala bi se jezična obavijest načelno onakva kakva dolazi u obzir za programiranje rada stroja za obradu jezika.³

RAZRADA TVORBE

Da bi se uklonila gruba ograničenja tvorbenih odnosa, trebalo bi po mogućnosti uza svaku riječ stavljati upute na one riječi koje joj po tvorbenoj povezanosti pripadaju. Tako bi se navodio pridjev i prilog prema imenici i imenica prema pridjevu i prilogu, prilog prema pridjevu i pridjev prema prilogu, svršeni glagolski vid prema nesvršenome (u glagola i glagolskih imenica) i nesvršeni prema svršenome, prefigiranost prema neprefigiranosti (u glagola, imenica, pridjeva i priloga). Uza strogo dokumentirane potvrde iz obuhvaćenih izvora (stavljanjem oznaka za skraćenicu izvora) bilo bi potrebno davati i potencijalne, iako nepotvrđene izvedenice do jedne intuitivno odabrane gornje tvorbeno razine. Bilo bi, dakle, potrebno tu i tamo zahvatiti po koji primjerak izvedenica s razina koje leksikografi »ex offio« zanemaruju. To su razine biranoga, visokoga književnog i pjesničkoga stila, općenarodskoga, šatrovačkoga, šaljivoga, kancelarijskoga, pučkoga, arhaizirajućega, vojničkoga, ugostiteljskoga stila, itd. U ograničenom bi opsegu u odostražniku morali biti obuhvaćeni i nazivi koji zadiru u pojedine struke, kao što su pravo, ribarstvo, liječništvo, farmacija, mljekarstvo, stočarstvo, itd. Ti se navedeni stilovi ne bi morali u odostražniku posebno označavati, osim možda šatrovačkoga (oznaka *š*) i općenarodskoga (oznaka *o*), ali bi se takvo stilsko razvrstavanje cjelokupne rječničke građe svakako moralo barem pokušati. Stilski obilježena tvorba označila bi se skraćenicama *dem* ili *d* za umanjenice, *hip* ili *h* za riječi odmila, *dh* za umanjenice odmila, *augm* za povećanicu, *p* za pogrdno, itd.

³ O toj problematici uspoređ. zbornik »Strojno prevodenje i statistika u jeziku«, prilog časopisu »Naše teme« br. 6, str. 105-298, Zagreb, 1959. U svijetu već danas ima tako usavršenih strojeva da mogu vršiti jezičnu analizu nevjerojatnom brzinom i savršenošću. »Na pitanja koja su do sada zahtijevala godine i godine marljivih istraživanja i rada specijalista – na primjer, s područja lingvistike – moći će svatko tko god želi dobiti odgovor u roku od nekoliko sekundi, a informacija će biti naprosto savršena«. Iz izjave prof. Renée Pascela, direktora Instituta Blaise Pascal i Instituta za propagiranje, oba u Parizu. Citirano iz »Vjesnika« od 14. I 1967, str. 11, članak »Savršeni stroj za čitanje«.

Obavijesti koje se tiču promjene riječi ne bi bilo potrebno navoditi u obliku upute na morfološki obrazac, nego samo koliko su u vezi s kojim nastavkom ili naglaskom. Tako bi se npr. nepostojano *a* moglo istaknuti kurzivom (mliječac), a često se njegova nepostojanost vidi i po pridjevu na *-ev (-ov)* (mliječcov : mliječac). Oblik pridjeva upućuje i na izmjenjivanje glasova /l/ i /o/, npr. *mljekopiočev : mljekopilac*. Zvezdica uz pridjevski završetak mogla bi upućivati na smjenjivanje glasova /c/ i /č/ pred završecima, tj. *mljekopilčev i *ljekaričićin, *mljekaričićin (kako vrijedi bez izuzetka za književni sustav, nasuprot narječnim tvorbama *mljekopilcov*, *ljekaričićin*, *mljekaričićin*). Osnovni raširak među zgradama /-et-/ uz natuknice na *-ce* upućivao bi na mogućnost naizmjeničnih oblika u kosim padežima, npr. gen. jedn. *mlijješceta* pored *mlijjšca*, itd. Na raširak *-et-* npućuje kadikad i pridjevski završetak, npr. *mlijješcetov : mlijjšćići*, *mlijjšćad*, *mlijjšće*.

Vrste riječi i oblici mogu se označavati uobičajenim gramatičkim skraćenicama: *prid* (pridjev), *pril* (prilog), *odn* (odnosni pridjev), *odr* (određeni oblik pridjeva), *zb* (zbirna imenica), uz uputne skraćenicice *v* (vidi), *usp* (usporadi), *:* (prema). Obavezno bi bilo označavanje glagola kad su svršenoga vida, skraćenicom *sv* (svršeni vid), pridjeva brojem 3 – prema običaju klasičke gramatike (kad pridjev ima 3 oblika, jedan za svaki rod), ali u obliku eksponenta. Eksponentima se po potrebi može isticati i imenički rod (eksponenti ^{m f *}), ako nije pretkazljiv po nastavku*, imenice abecedirane po množinskom obliku (eksponentom ^{mn}), glagolska povratnost (eksponentom °), prilog na *-ski* (eksponentom [!]), izvodljivost samo pridjeva na *-ski* jednom zvezdicom (*), a izvodljivost pridjeva i priloga na *-ski* dvjema zvezdicama (**). Eksponenti ^{1, 2, 3} uz glagolske predmetke i umetke za tvorbu oblika glagola nesvršenoga vida prema prefigiranim svršenim, označavali bi koji umetak ide uz koji predmetak. Isto bi se tako upućivali neki pridjevski završeci i pripadna imenička značenja. Eksponent (°) 'ništa' mogao bi po potrebi označiti da se neki predmetak, odnosno imensko značenje ne veže ni s jednim navedenim umetkom za tvorbu oblika glagola nesvršenoga vida, odnosno da imenica s navedenim značenjem obično ne tvori pridjeva. Ako predmetak nema eksponenta, a svi ga umeci imaju, znači da se taj predmetak ne veže ni s jednim od njih.

TEHNIKA SKRAĆIVANJA

Da se svaka riječ koja dolazi u obzir ne navodi pod posebnom natuknicom, tj. da ne bude onoliko ređaka koliko ima riječi, jer to ide na štetu preglednosti i povećava opseg, potrebno je bilo razraditi način skraćivanja odostra-

* Isp. poglavlje »Neosnačena gramatička obavijest«.

znika, bez smanjenja obavijesti. Običan je zahvat upotreba zagrada (l) ako je jedna riječ potpuno sadržana u drugoj. Višak se stavlja među zagrade (uspor. slično u Pravopisnom rječniku, npr. *komunikē(j)*, *-ē(j)a*, gen. mn. *-ē(j)ā* ili *kōncer(a)t*). Kako je za abecedni red u običnom rječniku odlučan početak riječi, višak će se javljati prema kraju riječi. Pri tome se obično spajaju isto- značnice u kojih se višak razlikuje završetkom. U odostražnom su rječniku važni završeci, pa će se višak, koji se može staviti među zagrade, javljati na početku riječi. Dakako da će se pri tom morati spajati raznoznačnice, jer je u istoznačnica, kako je rečeno, višak u završetku, a ne na početku, pa bez takva prilagođavanja mjerila zagrada i ne bi mogle poslužiti za skraćivanje. Zato će se u odostražniku, kakav se ovdje predlaže, npr. riječi *ljekara* i *mljē- kara*, koje po odostražnom abecediranju dolaze jedna za drugom, moći skra- titi samo ovako: (m)ljekara. Pri tome je i mjerilu istoznačnosti udovoljeno u toliko što su obje riječi doista istoznačne po tvorbi (imaju nastavak s istim značenjem, morfem *-ara* s kratkim uzlaznim naglasom na prethodnom slogu), pa su im i pripadne izvedenice jednake po tvorbi. Uz višak će se riječi u za- gradama staviti i skraćenića pripadnog izvora, pa će prema tome, na primjer, -in B (A z B m)ljekara* biti skraćeno od natuknica -in B ljekara* i -in A z B mljēkara* (gdje -in znači izvodljivost pridjeva na -in: ljekarin, mljekarin; A i B su skraćeniće za izvore: Akademijin rječnik i Benešičev rječnik, z znači da je u ARj. u jednom značenju riječ mljekara zoološki naziv, a zvjezdice kao eksponenti znače izvodljivost samo pridjeva, a ne i priloga na -ski: ljekarski, mljekarski). Ako višak nije na samom početku, skraćenića izvora ima svoje posebne zagrade, npr. -in (P) ml(i)jēkoša mjesto -in P mljēkoša i -in mljē- koša (što znači da je ta riječ obično potvrđena u liku mljēkoša, a u Pravopis- nom se rječniku nalazi lik mljēkoša).

Skraćivanju služe i zvjezdice, brojevi, skraćeniće, a osobito se često upo- trebljava crtica (-). Ona ima dva značenja: 1. ako je sprijeda, označuje da je izostavljen početak (npr. u -in znači da je izostavljena osnova (m)ljekar-), 2. odostraga znači da je izostavljen dočetak (npr. ml(i)jēkoš-). Za razliku od običnog rječnika, u odostražniku se može ostvariti još jedan neobično ekono- mičan način skraćivanja s istodobnim povećanjem preglednosti i obaviješno- sti. Npr. ovih trinaest glagola iz Karadžićeva rječnika koje u običnom rječni- ku treba tražiti na trinaest različitih mjesta, a u odostražniku dolaze zare- dom: *tūriti*, *naturiti*, *zaturiti*, *prēturiti*, *ōturiti* *dōturiti*, *pōturiti*, *prōturiti*, *stūriti*, *rāsturiti*, *īsturiti*, *ūsturiti*, *ūturiti* te zauzimaju trinaest redaka, može- mo sažeti u pet redaka, a da smo pri tom dodali još pet obavijesti.

sv	l (-)	tūriti
nā-	(d)ō ⁻¹	is-
zā-	p(r)ō-	ūs-
prē-	(rā)s-	ū-
sv:	-ūra-	-īva ⁻¹

To se čita: Glagol svršenoga vida *tūriti* sa naglasnim tipom 1 dolazi samostalno i s ovih dvanaest predmetaka: *nā-, zā-, prē-, ō-, dō-, pō-, prō-, s-, rās-, is-, ūs-, ū-*. Naglasak prelazi s glagola na sve predmetke u obliku naglasa označenoga na njima (osim predmetka *s-*). Svi su ti prefigurirani oblici svršenoga vida prema oblicima nesvršenoga vida: *natūrati, zatūrati, pretūrati, otūrati, dotūrati, potūrati, protūrati, stūrati, rastūrati, istūrati, ustūrati, utūrati* i *oturivati* (na potonji upućuju jedinice); da slučajno u Karadžićevu rječniku nisu potvrđeni *natūrati* i *otūrati* – kako bi se po Daničiću moglo misliti⁴ – predmetci bi na *o-* dobili eksponent nula. Ujedno se na abecednom mjestu prvih deset oblika glagola nesvršenoga vida može staviti natuknica od jednog retka, i to: *:sv (-)turiti 2 (-)tūrati* koja se čita: Glagol nesvršenoga vida *tūrati* (na to upućuje što nema oznake *sv*), s naglasnim tipom 2, dolazi prema svom svršenom parnjaku *turiti* samostalno i s predmecima koji su navedeni u glagola *turiti*.

OBAVIJEST O NAGLASKU

Do objavljivanja novoga Pravopisa književno se naglašivanje temeljilo na naglasnom sustavu potvrđenom u Karadžićevu rječniku i u Daničićevim Srpskim akcentima.⁵ Pravopis je dopustio književnu upotrebu i drugih naglasnih sustava navodeći velik broj naglasnih inačica. Najviše je novonormiranih naglasnih tipova iskrslo u imenica, manje u glagola (jer se glagolski tipovi izriekom navode kao naglasni tipovi), a najmanje u drugih vrsta riječi. Kad bismo u odostražniku navodili naglasne inačice prema svim mogućim naglasnim sustavima potvrđenim u Pravopisu i k tome dodali naglasne inačice tipične za pojedine stilove u različitim književnim žarištima na području govorenoga hrvatskosrpskoga jezika, opseg bi se odostražnika umnogostručio. Npr. prilog *onomadne* štokavci izgovaraju na ovih deset načina, složeno po odostražnom abecednom redu: *ōnomādne, ōnomadne, onōmadne, ōnomadnē, ōnomadnē, onōmadnē, onomādne, onomādne i onomādne*, a u skraćenom liku *onomad* na ovih osam načina: *ōnomad, ōnomad, onōmad, onómad, ōnomād, ōnomād, onōmād, onómād* da se spomenu samo ova dva najobičnija obličja (ostavljajući po strani mnogobrojna obličja još s većim, narječnim redukcijama). Da se i tu udovolji načelu najvećega skraćivanja, za odostražni bi se rječnik odabrao samo jedan, najrazlikovniji naglasni sustav (tzv. maksimalni sustav). Iako se nigdje izriekom nije zahtijevalo da se za književni jezik bira najrazlikovniji jezični sustav novoštokavskoga tipa (popunjavanoga, dakako, i iz zalihе drugih narječja i govornih sredina), nije teško dokazati da se to

⁴ Đuro Daničić, Srpski akcenti, Posebna izdanja SAN, knjiga LVIII/16, Beograd-Zemun, 1925.

⁵ Ibid.

načelo i do sada intuitivno provodilo. Zato i novi Pravopis priznaje razlikovnost izreka: *Gdje plovi?* (očekivani odgovor: npr. *u zraku* ili *u vodi*), *Kuda plovi?* (odgovor je npr. *na jug, preko Alpa*), *Kamo plovi?* (odgovor je npr. *u Ameriku, u Zadar*). Usp. u Pravopisu odgovarajuće natuknice i pripadno objašnjenje *gdjegod* (ijek., negdje), *kudāgod* (nekuda), *kāmogod* (nekamo) za razliku od općenarodskoga minimalnoga, npr. *Gdje* (di, de, gdi, gde, gde, dje, de) *ides?* bez razlikovanja triju navedenih upitnih riječi. U gramatici je minimalnoga sustava, dakle, broj upitnih zamjenica (različita smisla) za dvije jedinice manji nego što je u gramatici maksimalnoga sustava. Kao primjer maksimalne morfološke razlikovnosti može se navesti iz Pravopisa *crnjeti*, *-nim* (ijek., postajati crn...), *črniti*, *črnim* (činiti nešto crnim...) zajedno s njihovim povratnim parnjacima (kojih u Pravopisu, razumije se, nema jer ne predstavljaju pravopisnoga problema) *crnjeti se*, *nim se* (ijek., biti crnu), *črniti se*, *črnim se* (činiti se crnim), nasuprot općenarodske minimalne razlikovnosti samo po povratnosti *črniti* i *črniti se* (tako je u Karadžićevu rječniku za razliku od maksimalno razlikovnoga *bijeljati (se)* i *bijeliti (se)* u istom rječniku). Za maksimalno razlikovni štokavski naglasni sustav isp. *gvōzdeni kralj* (kralj gvozdene ruke), *gvōzdeni k.* (k. od gvožđa) i *gvoždēni k.* (k. gvožđa) prema općenarodskome naglasnom nerazlikovanju tih prijeliva. Pravopis sadrži mnoštvo primjera koji potvrđuju njegovu težnju za povećanom naglasnom razlikovnošću leksičkih jedinica; navode se samo neke: *přstac* (dem. od *přst*) i *přstac* (školjka), *slijediti*, *slijedim* (ijek., prelazno, ići za nekim...) i *slijedim* (ijek. neprelazno, dolaziti iza čega...); *přstiti*, *přstim* (učiniti slobodnim, ostaviti i sl...) *přstiti*, *přstim* (činiti što *přstim*...) pored *přstjeti*, *-stim* (ijek., postajati *přst*...), *pōzōrnički* (prema *pōzōrnica*) i *pōzōrnički* (prema *pōzōrnik*). Do koje se maksimalne razlikovnosti naš Pravopis dovinuo, svjedoči opreka *srednjōškolski* (prema *sřednjā škōla*), *srednjōškōlski* (prema *srednjoškōlac*). Tu izgovorna tananost predstavlja najveću moguću značenjsku tananost jer je značenje iz konteksta (iz rečenice, iz rečenične suvislosti) u ovom slučaju nepretkažljivo. Da se uza svaku promjenljivu riječ ne bi morali navoditi svi oblici s različitim naglasima u poređenju s natukničkim oblikom, u odstražnom bi se rječniku označavao sam naglasni tip zgodno odabranim brojevima ispred natuknice. Deset naglasnih razlikovnih tipova, koliko ih ima maksimalno razlikovni naglasni sustav, može se označiti oznakama 0–9, deset imeničkih promjenljivih naglasnih tipova dvobrojka kojima prva znamenka (1–3) označuje ponašanje naglasaka u padežima jednine, a druga (1–3, 7) u množini. U onim rijetkim slučajevima u kojima se određeni oblik pridjeva naglaskom razlikuje od neodređenoga, navodi se sam taj određeni oblik (naime, postoji samo jedan promjenljiv tip pa nema potrebe za oznakom).

NAGLASNI TIPOVI

a) *Naglasni tipovi u imenica* (označeni dvobrojkama, prva znamenka za jedninu, druga za množinu): znamenka 1 upućuje na nepromjenljivost naglasaka (ali ne i kvantitete), 2 na promjenljivost (koja nije obuhvaćena brojem 3), 3 na uzlazni naglasak na pretposljednem slogu (osim u vokativu), a znamenka 7 na pomicanje naglasaka u genitivu množine za jedan slog prema početku, ako toga sloga nema – na promjenu intonacije početnoga sloga.⁶

b) *Naglasni tipovi u glagola*. Nepromjenljivost se naglasaka ne označuje. Ne označuje se ni promjenljivost u participu pasivnom jer je pretkazljiva, a u aoristu se izuzetno nepromjenljivost označuje znamenkama 0, npr. 3. 1. jd. *zbi se (nè zbi se)* : *zbiti se, zbijem se, zbito se, zbita se* nasuprot primjeru *zbi se (nè zbi se)* : *zbiti se, zbudē se, zbio se, zbita se* kojemu ide oznaka 9. Znamenka 1 znači naglasnu nepromjenljivost u svim oblicima osim aorisnoga, 2 promjenu u prezentu uzlaznoga naglasaka u silazni, 3 povlačenje naglasaka na pretposljednji slog u 1. i 2. licu množine prezenta, 4 promjenu u prezentu naglasaka u dugi uzlazni, 5 promjenu kao pod 3 s promjenom u glagol. pridj. radnom, 6 promjenu kao pod 2 s promjenom u glagol. pridj. radnom, 7 promjenu kao pod 3 i s kratkim silaznim naglasom u glagol. pridj. radnom, 8 promjenu kao pod 2 s kratkim silaznim naglasom u glagol. pridj. radnom i znamenka 9 promjenu u glagol. pridj. radnom i u aoristu.⁷

ODOSTRAŽNIK KAO IZGOVORNI RJEČNIK

(IZGOVORNIK)

Poznato je, iako je u nas često uobičajeno da se tvrdi baš suprotno, da pisani oblik jezika nije vjeran odraz govorenoga, dapače pisani jezik predstavlja u neku ruku samobitan sustav umnogome različit od govorenoga (iako međusobno utječu jedan na drugi). Najvažnije osobine govorenoga jezika, sve što je u vezi s prozodijom, s naglaskom, tempom, melodijom, mišljenjem jakosti izgovorenih jedinica, budu obično u pismu gotovo posve

⁶ Tako odabrane oznake služe pamtljivosti – mnemotehnici: 1 (ili I) simbolizira uspravnu crtu 'nepromjenljiv, stupčani naglasak', 2 (ili S) vijugu 'promjenljivost, šetanje naglasaka amo-tamo u stupcu padeža', 3 (ili J) desnu polovinu kvadrata s položitom crtom u visini vokativa 'vezanost na završetke u stupcu sa skakanjem na početak u vokativu', 7 uspravnu crtu s položitom crtom u lijevo u visini 2. padeža 'pomicanje naglasaka naprijed samo u genitivu množine'.

⁷ Po ponašanju (nepromjenljivosti-promjenljivosti) prezentskoga naglasaka u isti se skup spajaju, dakle, 1, 9 i 0 (skrajne znamenke) jer upućuju na nepromjenljivost (simbol 1); 2, 4, 6, 8 (parne znamenke) jer upućuju na promjenljivost naglasaka u prezentu (simbol 2); 3, 5, 7 (neparne središnje znamenke) jer upućuju na završnost naglasaka u prezentu (simbol 3). Veća znamenka upućuje na veću promjenljivost naglasaka u oblicima.

zanemarene. Kako se navedene osobine ostvaruju prvenstveno u izrekama, rečenicama, tj. u jedinicama većim od riječi, u odostražniku ih nemamo prilike navoditi, osim samoga naglasa riječi, kao što se u odostražniku predlaganoga tipa ne daje ni obavijest o tome kako se proizvode rečenice – za to je nadležna gramatika.

Ne samo što zapostavljamo označivanje važnih prozodema nego smo se i naučili da pismena nižemo po pravilima koja se često ne povode u tancine za navikama nizanja glasova u govoru. Takvo nepodudaranje pismenoga i glasovnog niza očituje se i u našem pravopisu, premda je on nastao kao oporba prema previše »učenom« slavljanstvovanju u slavensoprskih suvremenika Karadžićevih. Koliko se jednostavno načelo, koje je proklamirao V. St. Karadžić, »piši kako govoriš« i »čitaj kako je napisano« s mukom primjenjuje u stvarnosti, dokazuje i stotinjak strana pravila i izuzetaka u novom, velikom Pravopisu. Svi ti pravopisni ovako ili onako riješeni ili rješavani problemi nužno će se javiti u odostražnom popisu riječi. Već je sam Pravopis, kojemu je svrha normiranje pisane riječi za književnu upotrebu, prikupio priličan broj raznovrsnih jezičnih inačica i raznovrsnih rješenja istih pojava. U odostražniku koji može obuhvatiti cjelokupnu rječničku građu što se uklapa u maksimalno razlikovni novoštokavski sustav, potvrđivanje i sređivanje funkcionalnih inačica, tipičnih-i za standardni jezik uopće i za pojedine njegove varijante i stilove napose, treba da se do kraja provede. Prema tome bi predlagani odostražnik mogao, dakle, nastaviti rješavanje i sređivanje spomenutih problema iz Pravopisa dopunjavajući ih uputama i podacima o pravorječju kojim se Pravopis nije ni mogao pozabaviti.

Problemski naslovi iz Pravopisa vrijede i za problematiku odostražnog rječnika, ali s tom bitnom razlikom što se obrađuju na temelju pravopisne norme i polazeći od pravopisnoga ostvarenja riječi ka govornome i obratno. Mnoge se alternativne pojave govornoga ekvivalenta pravopisne riječi, kao i supostojanje različitih naglasnih sustava, ne moraju, a s tehničkih razloga i ne mogu navoditi opetovno u svake riječi u koje se javljaju, pa će se morati obuhvatiti u uvodu. Raznoliko govorno i narječno ijekavsko-ikavsko-ekavsko ostvarivanje pravopisno jedinstvenog oblika jedne varijante riječi kao što su *mlijeko* i *lijek* (na kojima se temelje gotovo svi primjeri u ovom prilogu), odnosno druge varijante *mleko* i *lek*, može se riješiti jednostavnim nabranjanjem odgovarajućih likova (naravno, s potrebnim napomenama o njihovoj raspodjeli), a u samom bi se odostražniku na svu tu raznolikost [mlijeko, mličko, mličko, mlijeko, mličko, mljeko, mljeko, mljeko, mljeko, mliko – lijek, liek, ličk, lijek, ljek, ljek, lek, lek, lik...] uputilo jednim jedinim kurzivnim e. Moralo bi se upućivati i na nehakavsko smjenjivanje, odnosno hakavsko nesmenjivanje glasa /h/ s glasovima /j/, /v/ /#/ 'ništá'; na ostvarivanje glasa /j/ tamo gdje se po Pravopisu ne

bilježi, npr. *òmlječavio* /-ijo/; neostvarivanje nekih glasova tamo gdje se po Pravopisu bilježe, npr. /-sn-/ u *àoristni* i /-sk-/ u *àoristski*, za razliku od knjiškoga izgovornoga stila /-stn-/ i /-sck/ ili *otčèpiti* čitamo /očèpiti/, knjiški /oč:èpiti/ s dugim »č«, tj. s produljenim zatvorom (sa stankom); na ostvarivanje u nekim govornim stilovima onoga što se u Prapovisu ne vidi, jer si to i nije postavio za cilj, npr. »muslimanski«, tzv. tvrdi izgovor riječi *mama*, *džeheneñ*, *dženet*, *Alah* kao /màm:a gèhèn:em gèn:et 'àl:āx/ pored običnoga /māma g(èh)ènem gènet' àlāx/; na čitanje inojezičnih riječi po izvornom i po ponášenom izgovoru; na sva druga sitnija odstupanja govorenoga od pisanoga jezika koja se tiču pojedinih riječi: ostvaraji /č/ /č/, /g/ /d/, smjenjivanje /l/ i /o/ /k g x/ i /c z s/, odnosno /č ž š/, prijednačivanje suglasnika, ispor. *postdiplòmski* /pozdiplòmski/, razmeđavanje značljivih jedinica, usp. knjiški *pòstdiplòmski* /pòst-diplòmski/ i pòzd:iplòmski/, itd.

ZNAČENJSKA OBAVIJEST

Svaki jezični znak pretpostavlja oblik i značenje, on je upravo njihovo jedinstvo. Dakle, svako je raspravljavanje o značenju mimo oblika ili o obliku mimo značenja nemoguće. Tradicionalno jezikoznanstvo objašnjavalo je značenje kao intuitivnu datost ljudskog uma, u većem stupnju dokučljivu samo rijetkim pojedincima osobita »jezičnoga osjećaja«. Da bi se čovjek mogao kakogod snaći u raspoznavanju značljivih jedinica, trebalo je da se ravna po »duhu jezika«. Jezik se svodio na naoko jednostavno mnoštvo često subjektivnih i zato veoma složitih pravilnosti i nepravilnosti. Koliko god »jezično osjećanje«, pa i poznavanje »duha jezika« bilo korisno, za suvremenu znanost nije više dovoljno uvjerljivo. Današnje jezikoznanstvo traži prije svega strogu dokazljivost tvrdnja na temelju svih matematički predvidljivih mogućnosti u povezanosti kojega jezičnoga podatka sa svima drugima koji supostoje s njim u istome jezičnom sustavu. Povika koja se digla protiv značenja tiče se upravo intuitivna određivanja značenja, a ne samoga značenja kao obilježja znaka. Značenje se može očitovati samo preko oblika, pa se preko oblika mora i proučavati. Značenje je oblik ponašanja oblikā. Ako se hoće pokazati značenje značljive jedinice, treba pokazati njezino ponašanje u odnosu prema svim drugim značljivim jedinicama istoga sustava. Značenje je upotrebna sustavnost u cjelokupnosti. Svaka veza koje značljive jedinice s drugim značljivim jedinicama jest očitovanje njena značenja, tj. značenje se očituje u mogućnosti povezivanja.

Prema tome već i najjednostavnije međusobno povezivanje riječi u odstražniku bitno zadire u značenjsku problematiku. Ispitivanu značljivu jedinicu označimo oznakom M i promatrajmo tvorbenu radnju P koja pro-

izvodi odnosne pridjeve P_o po formuli *M-ski X* i prisvojne P_p po formuli *M-ov X*. Zatim promatramo radnju S koja provjerava supostojanje tih dvaju pridjeva, te dobivamo četiri matematičke mogućnosti S_1, S_2, S_3, S_4 (v. Tablicu):

S_1 onda ako M zadovoljava i P_o i P_p , tj. jedinica M ima i odnosni (*M-ski X*) i prisvojeni pridjev (*M-ov X*), u tom slučaju ima i prilog po formuli *M-ski X-ati*;

S_2 onda ako M zadovoljava P_o , a ne P_p , tj. jedinica M ima samo odnosni pridjev (*m-ski X*);

S_3 onda ako M ne zadovoljava P_o , a zadovoljava P_p , tj. jedinica M ima samo prisvojni pridjev (*M-ov X*);

S_4 onda ako M ne zadovoljava ni P_o ni P_p , tj. jedinica M nema ni odnosnoga ni prisvojnoga pridjeva, nego se takav pridjevski odnos izriče njenim atributivnim genitivom po formuli *X M-a*.

Tablica

	S_1	S_2	S_3	S_4
M-ski X	+	+	—	—
M-ov X	+	—	+	—

Ako je radnja S primjenljiva na jedinicu M u sva četiri ostvarenja S_1, S_2, S_3, S_4 , reći ćemo da jedinica M ima četiri oblika ponašanja M_1, M_2, M_3, M_4 , tj. najmanje četiri značenja. Npr. značljiva jedinica *mliječnjak* ima sva četiri oblika ponašanja:

S_1 Mliječnjčki iks. Mliječnjakov iks. Mliječnjčki iksati.

S_2 Mliječnjčki iks.

S_3 Mliječnjakov iks.

S_4 Iks mliječnjaka.

Mliječnjak₁, prema tome, (u izrekama navedenim uz S_1) ponaša se kao npr. imenica *profesor* i sl., tj. kao imenica koja znači čeljade, ovdje muškoga gramatičkoga roda, bez stilski obilježene tvorbe, itd. za razliku od S_2, S_3, S_4 .

Mliječnjak₂, (u izreci navedenoj uz S_2) ponaša se kao npr. imenica *podrum, kuhinja, polje*, tj. kao imenica koja znači prostoriju, prostor, itd. za razliku od S_1, S_3, S_4 .

Mliječnjāk₃ (u izreci navedenoj uz $\dot{S}_3$) ponaša se kao npr. imenice *hrast*, *lipa*, *magarac*, *siročce*, *dječaćić* i sl., tj. kao imenice muškoga roda koje znače biljku ili životinju, imenice ženskoga roda koje znače drvo, imenice sa stilski obilježenom tvorbom, itd. za razliku od S_1 , S_2 , S_4 .

Mliječnjāk₄ (u izreci navedenoj uz S_4) ponaša se kao npr. imenice *kaput*, *sito*, tj. kao imenice koje znače predmet i sl. za razliku od S_1 , S_2 , S_3 .

Matematički provjerljivu raspodjelu, tj. značenja S_1 , S_2 , S_3 , S_4 pokušali smo eto prevoditi na verbalni izraz duboko uvriježen u tradicionalnom načinu jezičnog opisivanja. Strogo rečeno, radnji je S sa svoja četiri ostvarenja S_1 , S_2 , S_3 , S_4 tražen ekvivalent u jednoj drugoj radnji, nazovimo je Z , s općom formulom M je » X «, tj. *Mliječnjak je čeljade*. *Mliječnjak je prostoriija*... Ali ne treba očekivati da bi radnja Z bila podudarna (izomorfnja) s radnjom S – onda bi bilo svejedno koja će se primijeniti. Da među njima doista nema podudarnosti, dokazuje već samo supostavljanje značenja S_1 sa značenjem određenim formulom M je *čeljade*, nazovimo je Z_1 . Opseg se ponašanja S_1 ne poklapa s opsegom Značenja Z_1 ; za sve imenice koje tvore pridjev na *-ov/-ev* i *-ski*, i prilog na *-ski*, ne bismo mogli tvrditi da znače »čeljade«, isp. *majmun*, i obratno.

Postupak S trebalo bi provesti u svih riječi u odostražniku. Tamo bi se u natuknice s razloga preglednosti i skraćivanja slučaj S_1 označio dvjema zvjezdicama zdesna (**), slučaj S_2 jednom zvjezdicom zdesna (*), slučaj S_3 prisvojnim nastavkom *-ov/-ev*, *-in* slijeva i s dodatnom obaviješću b ili *bot*, ako je primjenljiva još i formula M je *biljka*, odnosno z ili *zool*, ako vrijedi i formula M je *vrsta životinje*. S_4 je tvorbeno neoznačen, pa bi se po potrebi dodala značenjska obavijest u jednostrukim navodnicima, npr. 'jelo', 'zub' i sl. prema općoj formuli M je ' X '.

Iako svrha odostražnog rječnika nije da se u njemu obuhvata i konkretna značenja, iz gornjega se vidi da se već i u najgrubljoj povezanosti oblika očituje dobar dio značenja, jer je povezanost oblika uvjetovana upravo značenjem.

NEOZNAČENA GRAMATIČKA OBAVIJEST

U odostražnom rječniku gramatička se obavijest u natuknica bez oznake raspoznaje po završetku, i to ovako: suglasnički je završetak (osim *-ost*) ili *-u* raspoznajno obilježje imenica muškoga roda, *-a*, ili *ost* ženskoga, *-e* ili *o* srednjega, *-ći* ili *-ti* glagola nesvršenoga vida (svršeni se konkretno označuju *sv*). Pridjevski završeci – uz imeničke natuknice – na krajnjoj ljevici retka nemaju eksponenta ³, isto tako ni neodređeni pridjevi ili pridjevski završeci pošlje oznake *odr* koja znači 'određeni oblik pridjeva prema neodređenome', jer se ta oznaka (eksponent ³) nalazi uz odgovarajuće natuknice.

ZAKLJUČAK

Ovaj je prilog postigao cilj ako se iz njega mogla dobiti barem približna slika odostražnika kao riznice cjelokupne građe prijeko potrebne za *praktičku fonologiju, gramatiku, morfologiju, ortografiju i ortoepiju* i za razradu tvorbenih obrazaca hrvatskosrpskoga jezika. *Jer jezik nije skup potvrđenih riječi »žigosanih« biljegama »pravilno« – »nepravilno«, nego sustav skrovito hijerarhiziranih društvenom upotrebom raslojenih i ovjerenih obrazaca među razinama najreče i najmanje razlikovnosti.* Veliki je zadatak jezikoznanstva tu jezičnu skrovitost učiniti izričitom, a tome velikom zadatku može znatno pridonijeti i odostražni rječnik.

DODATAK

Popis znakova (s pripisanim značenjima) primjenljivih u odostražnom rječniku

A, B... skraćeno iz izvora

: 'prema'

- (sprijeda, straga, odnosno s obje strane) izostavljen početak, dočetak, odnosno jedan i drugi

* (mjesto crtice) glasovna promjena

() naizmjenično čitanje

0-9 naglasni tipovi glagolski,* npr.

0 šiti

1 (na)prāviti

2 (na)pūetiti

3 (za)željeti

4 (ù)gristi

5 (po)městi

6 (po)mōći

7 pōzvati

8 pōpiti

9 (is)trēti

12 - 37 naglasni tipovi imenski, npr.

12 sīa (sīa; sīnovi, sīnovā, sīnovima)

13 jēzero (jēzera; jezera, jezera)

17 jēzik (jēzika; jēzici, jēzikā, jēzicima)

21 brōd (brōda, na brōdu; brōdovi, brōdovā)

22 bōlest (bōlesti, u bōlesti; bōlesti, bōlesti, bōlestima)

23 vriēme (vriēmena; vriēmena, vriēmenā, vriēmenal)

31 lijek (lijeka; lijekovi, lijekovā)

32 óvca (óvcu; óvce, óvca, óvcama)

33 (m)ljekār (m)ljekāra, (m)ljekāru!;

(m)ljekāri, (m)ljekārā, mljekāri! - otac, ōca, ōče!; ōci, ōtāca, ōci! - (žena)**

37 pōsao (pōsala; pōslovi, pōslōvā, pōslovi-ma)

a (kurzivno »a«) nepostojano a

e (kurzivno »e«) ije, je, e u ijekavskom prema e, odnosno i u ekavskom, odnosno ikavskom govoru

EKSPONENTI

A, B... (skraćeno iz izvora) porijeklo naglasa

k 'književni naglas'

o 'općenarodni naglas'

e (uz skraćenicu izvora) neosnačenost naglasa- (npr. u ARj.)

∅ nevezivanje predmetka (s umetkom), umetka (s predmetkom) i značenja (s pridjevskim završetkom)

1 (uz natuknicu ili -ski) prilog

1, 2, 3 (uz primetka: predmetak, umetak, dometak) međusobno vezivanje

3 (uz natuknicu ili -ski) pridjev

* pridjev na -ski (čki, -čki, -ski, -ški)

** prilog i pridjev na -ski (-čki -čki, -čki -čki, -ski -ski, -ški -ški)

se (u glagola) povratnost

+ (uz skraćenicu izvora) oduševljenje od naglasa izvora

* Ovdje se daje samo raznolikost naglasnoga ponašanja riječi, a ne morfološki tip. Za nj je katkad potrebna dodatna obavijest, npr. oznaka -d-, -j- i -z- u glagola *krāsti, pīrati, grīsti* koja upućuje na smjenjivanje a/d, s/š i z/s u osnovi, npr. prez. *krādēm, pīšēm, grīšēm*.